

ความจริงสูงสุดในพระพุทธศาสนา

The Ultimate Reality in Buddhism

ฟารุก ขันราม¹, กัมปนาท บัวเจริญ²

Faruk Khunram¹, Kampanat Buajaroen²

Received: 9 August 2023

Revised: 9 December 2023

Accepted: 12 March 2024

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อการศึกษาเกี่ยวกับความจริงสูงสุดในพระพุทธศาสนาที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา และในเอกสารที่เกี่ยวข้อง อาทิ หนังสือศาสนาเปรียบเทียบ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ และหลักปฏิบัติเพื่อถึงความจริงสูงสุด จากการศึกษาเกี่ยวกับความจริงสูงสุดในระบบความเชื่อของพุทธศาสนาพบว่า “นิพพาน” นั้นเป็นความจริงสูงสุดของพุทธศาสนา แบ่งแยกออกเป็น 2 ประเภท 1. สอู่ปาทีเสสนิพพาน (นิพพานยังมี อู่ปาทีเหลือ) 2. อนู่ปาทีเสสนิพพาน (นิพพานไม่มีอู่ปาทีเหลือ) ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงค้นพบหลักสัจธรรมด้วยการตรัสรู้คือธรรมะ และได้้นำแนวทางมาเผยแพร่เพื่อให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุเป้าหมายของชีวิต

จากการศึกษาเกี่ยวกับความจริงสูงสุดพบว่า แนวทางและหลักปฏิบัติเพื่อการที่จะเข้าถึงนิพพานได้นั้น บุคคลต้องฝึกฝนอบรมตนเองและปฏิบัติตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา หรือการปฏิบัติตามทางสายกลาง ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ 8 คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เขาก็ย่อมบรรลุถึงความหลุดพ้น (นิพพาน)

คำสำคัญ: ความจริงสูงสุด, พุทธศาสนา, นิพพาน, มรรค 8

Abstract

This academic article aims to study the concept of ultimate reality in Buddhism that appears in the Buddhist scriptures and in related documents, such as comparative religious books, Buddhist dictionaries, and practices for attaining the ultimate reality. The study of the ultimate reality in the Buddhist belief system found that “Nibbāna” is the ultimate reality of Buddhism,

¹ อาจารย์ประจำสาขาสหวิทยาการอิสลามเพื่อการพัฒนา, คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา
อีเมลล์ : farukkhunram@gmail.com

² อาจารย์ประจำสาขาสหวิทยาการอิสลามเพื่อการพัฒนา, คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา
อีเมลล์: kampanat@aru.ac.th

¹ Lecturer, Islamic Interdisciplinary for Development, Faculty of Humanities and Social Sciences, Phranakhon Si Ayutthaya Rajabhat University, e-mail : farukkhunram@gmail.com

² Lecturer, Kampanat Buajaroen, Islamic Interdisciplinary for Development, Faculty of Humanities and Social Sciences, Phranakhon Si Ayutthaya Rajabhat University, e-mail: kampanat@aru.ac.th

which can be divided into two types: 1. Saupadisesa-nibbāna (Nibbāna with the substratum of life remaining), and 2. Anupadisesa-nibbāna (Nibbāna without any substratum of life remaining). The Lord Buddha discovered the truth through enlightenment, which is, the Dhamma and has published guidelines for practitioners to achieve their life goals.

The study of the ultimate reality found there are guidelines and principles to achieve Nibbāna. Individuals must train themselves and follow the principles of the Right way or the Middle path, namely the Noble Eightfold Path: Right View, Right Thought, Right Speech, Right Action, Right Livelihood, Right Effort, Right Mindfulness, and Right Concentration. Then they would attain liberation.

Keywords: Ultimate reality, Buddhism, nibbāna, the Noble Eightfold

บทนำ

พระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นโดยมีพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงค้นพบหลักสัจธรรมด้วยการตรัสรู้ สิ่งที่พระองค์ได้มาจากการตรัสรู้คือธรรมะ ซึ่งเป็นกฎเกณฑ์ที่มีอยู่ตามธรรมชาติ พระองค์มิได้สร้างขึ้น หรือเป็นเจ้าของ เพียงแต่เป็นผู้ค้นพบ แล้วนำมาเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไปให้เกิดมีปัญญาเห็นแจ้ง มองเห็นเป้าหมายของชีวิตได้อย่างชัดเจน และสามารถปฏิบัติตามเป้าหมายนั้นได้อย่างได้ผล

พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นมาเพื่อจัดความทุกข์ให้แก่มนุษย์อย่างแท้จริง ดังนั้นพระพุทธองค์จะพูดแต่เรื่องทุกข์ กับความดับทุกข์เท่านั้น เรื่องที่ไม่เกี่ยวกับเรื่องแก้ปัญหาคความทุกข์ของมนุษย์ พระพุทธองค์จะไม่ทรงตอบ เช่น

1. โลกเที่ยงหรือ
2. โลกไม่เที่ยงหรือ
3. โลกมีที่สิ้นสุดหรือ
4. โลกไม่มีที่สิ้นสุดหรือ
5. วิญญาณเป็นอย่างเดียวกับร่างกายหรือ
6. วิญญาณกับร่างกายเป็นคนละอย่างหรือ

7. ตถาคตหลังจากตายแล้วยังคงอยู่หรือ
8. ตถาคตหลังจากตายแล้วไม่ดำรงอยู่หรือ
9. ตถาคตหลังจากตายแล้วทั้งยังคงอยู่และไม่คงอยู่หรือ
10. ตถาคตหลังจากตายแล้วทั้งยังคงอยู่และทั้งไม่ได้คงอยู่หรือ (ลิวลี ศิริโล, 2532 : 56-57)

การที่พระพุทธเจ้ามิได้ตอบปัญหาดังกล่าวหมายความว่าพระองค์ทรงปฏิเสธที่จะโต้แย้งถึงปัญหา 10 ประการนั้นในเชิงของปรัชญาเท่านั้น เพราะพระองค์ทรงเห็นว่าการโต้แย้งเรื่องดังกล่าว นั้นไม่เป็นประโยชน์ต่อชีวิตและแนวทางดำเนินชีวิตของมนุษย์ และเป็นเรื่องที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้และอยู่นอกเหนือไปจากประสบการณ์

ปัญหาที่พระพุทธเจ้าทรงตอบได้แก่ ปัญหาเรื่อง อะไรคือทุกข์ อะไรคือบ่อเกิดแห่งทุกข์ อะไรคือวิธีการดับทุกข์ ดังเช่นข้อความที่ปรากฏในพระไตรปิฎกว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เรื่องอะไรเล่าที่เราบอก เราบอกว่านี้ทุกข์ นี้เหตุให้ทุกข์เกิดนี้ ความดับทุกข์ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เหตุใดเล่าเราจึงบอกเรื่องนี้ดี เพราะว่าเรื่องนี้ประกอบด้วยประโยชน์เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ความคลายกำหนัด ความดับ

ทุกข์ ความสงบ ความรู้อย่าง ความตรัสรู้เป็นไปเพื่อ นิพพาน เราจึงบอกเพราะเหตุนี้ เพราะเหตุนี้แล จึงควรกระทำความเพียร เพื่อรู้ริสัจ 4 ตามเป็นจริงว่าทุกข์นี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความดับทุกข์ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์” (สังยุตตนิกาย มหาวรรค 19/548) จากพุทธพจน์ สาระสำคัญของคำสอนของศาสนาพุทธมุ่งที่ตัวมนุษย์และการดำเนินชีวิตมนุษย์เป็นสำคัญ

นอกจากนี้พระองค์ทรงเปรียบเทียบความรู้ (ธรรมะ) ที่พระองค์ตรัสรู้มีมากมายเหมือนใบไม้ที่อยู่ในป่า แต่ธรรมะที่มีความจำเป็นในการนำมาสอนเพื่อขจัดทุกข์นั้น เหมือนกับใบไม้ที่อยู่ในกำมือ ปัจจุบันนี้เป็นยุคแห่งข้อมูลข่าวสาร มีข่าวสารที่ไม่มีประโยชน์มากมาย และไม่มีประโยชน์ในการแก้ปัญหาสำหรับมนุษย์ เป้าหมายของพุทธศาสนามีอยู่สามระดับ (พระธรรมปิฎก, 2538 : 564 - 565) ได้แก่

1. เป้าหมายระดับต้น (ทิวฐธัมมิกัตถะ) เป็นเป้าหมายเพื่อประโยชน์ปัจจุบัน หมายถึงการมีคุณภาพชีวิตที่ดี มีความมั่นคงทางเศรษฐกิจ มีสถานภาพที่ดีในสังคม มีเกียรติ การจะบรรลุถึงเป้าหมายระดับนี้ จะต้องปฏิบัติตามหลักธรรมสำคัญ ได้แก่ ความขยันหมั่นเพียร ความประหยัดอดออม และรู้วิธีหาปัจจัยยังชีพ แล้วใช้จ่ายทรัพย์ตามความจำเป็น รู้จักรักษาทรัพย์สมบัติที่หามาได้ รู้จักคบหาสมาคมกับคนดีแล้วนำเอาคุณสมบัติของคนดีมาเป็นแบบอย่าง ผู้ที่จะบรรลุเป้าหมายของชีวิตในขั้นนี้จะต้องปฏิบัติตามคำสอนของศาสนาอย่างเคร่งครัด ผลได้รับก็คือความสุขความสำเร็จในชีวิตประจำวัน

2. เป้าหมายระดับกลาง (สัมปรายิกัตถะ) เป็นเป้าหมายเพื่อประโยชน์เบื้องหน้า เป็นความสุขทางด้านจิตใจอันเกิดจากการประกอบคุณงามความดี การจะบรรลุถึงเป้าหมายในระดับนี้ จะต้องประกอบด้วยธรรม 4 ประการ คือ ศรัทธา เชื่อมั่น

ในพระพุทธเจ้าและคำสอน, ศีล ประพฤติตนตามศีล 5, จาคะ มีจิตใจเสียสละและเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่, และปัญญา รู้แจ้งในสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง ได้แก่ การมีคุณธรรมความดีงามทางด้านจิตใจ มีสุขภาพจิตที่ดี และความสุขสงบใจ เป้าหมายระดับนี้นอกจากจะทำให้บุคคลมีความสุขทางด้านจิตใจแล้ว ยังส่งผลให้บุคคลได้พบกับความสุขในโลกหน้าภายหลังจากตายไปแล้ว คือสุคติโลกสวรรค์

3. เป้าหมายระดับสูง (ปรัตถะ) เป็นเป้าหมายเพื่อประโยชน์สูงสุด คือการบรรลุถึงพระนิพพาน ซึ่งถือว่าเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา อันเป็นความสุขอย่างยิ่ง (นิพพาน ปรม สฺข) การที่จะเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดตามคำสอนของพุทธศาสนานั้น บุคคลต้องฝึกฝนอบรมตนเองและปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ 8 แล้วนั้น เขาก็ย่อมบรรลุถึงความหลุดพ้น (นิพพาน)

การดำเนินชีวิตของบุคคลที่ถือกำเนิดขึ้นมาในโลก เปรียบเสมือนการเดินทางอันยาวไกล มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้เดินทางจะต้องรู้จุดหมายปลายทางที่ตนจะไปและรู้วิธีการเพื่อที่จะไปถึงจุดหมายนั้น หากไม่รู้จุดหมายปลายทาง ไม่รู้วิธีการที่จะไปถึงจุดหมายนั้น เขาย่อมเดินทางผิดหรือหลงทาง จะทำให้เขาต้องประสบกับความทุกข์ทั้งปัจจุบันและในอนาคต ดังเช่น เรื่องที่เล่นฝ่าคลื่น อยู่กลางมหาสมุทร นายเรือจำเป็นต้องรู้จุดหมายปลายทางและพยายามควบคุมหางเสือให้เรือแล่นไปในทิศทางที่ถูกต้อง เพื่อไปให้ถึงที่หมายโดยสวัสดิภาพ หากนายเรือเดินเรือโดยไม่มีจุดหมายปลายทาง ไม่รู้ว่าตนจะไป ณ ที่ใด เขาย่อมแล่นเรือวนเวียนอยู่กลางทะเลจนหมดเชื้อเพลิง หมดเสบียง หรือประสบภัยจนเรืออับปางจนถึงแก่ชีวิตในที่สุด

ผู้หลงทางอยู่กลางป่าลึก ย่อมต้องพยายามกำหนดทิศทาง ตั้งจุดหมายที่ตนจะไปแล้วออกเดินทาง ในที่สุดเขาก็จะไปถึงที่หมายได้ หากเขา

เดินวนเวียนอยู่กลางป่าโดยปราศจากจุดหมาย เขาก็จะต้องเสียชีวิตอันเนื่องจากความหิว สัตว์ร้ายหรือภัยพิบัติอย่างใดอย่างหนึ่งอย่าง แน่นนอน

ความจริงสูงสุดในพระพุทธศาสนา ก็เช่นเดียวกันคือ เป้าหมายสูงสุดที่พุทธศาสนิกชน จะต้องดำเนินไปให้ถึง โดยมีหลักประพฤติปฏิบัติ เป็นเสมือนอุปกรณ์หรือเครื่องมือเพื่อนำไปสู่เป้าหมายนั้น ดังนั้นบทความนี้เป็นความพยายาม ศึกษาค้นหาและทำความเข้าใจโดยยึดคัมภีร์ทาง ศาสนา หนังสือ และเอกสารวิชาการเป็นเกณฑ์โดย มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเกี่ยวกับความจริงสูงสุดใน ระบบความเชื่อของพุทธศาสนา และแนวทางและ หลักปฏิบัติเพื่อการที่จะเข้าถึงนิพพาน

เรื่องความจริงสูงสุด (ultimate reality) ใน พระพุทธศาสนา อันที่จริงแล้วความจริงในโลกนี้มี อยู่ 2 ระดับ คือ ความจริงในระดับที่ให้หมายรู้กัน ได้เพื่อใช้สื่อความหมาย เช่น การกำหนดให้เรียก สิ่งใดสิ่งหนึ่งว่า อย่างโน้นอย่างนี้ เป็นต้น อย่างนี้ เรียกว่า “สมมติสัจจะ” และความจริงในระดับที่จริง สูงสุด เรียกว่า “ปรมาตถสัจจะ” ในทัศนะของพระพุทธ ศาสนาถือว่า “นิพพาน” นั้นเป็นเป้าหมายหลัก อันสูงสุดของพุทธศาสนา

คำว่า “นิพพาน” มาจากภาษาบาลี โดย พยัญชนะมาจาก นิ อุปสรรค แปลว่า ออกไป, หมด ไป, ไม่มี เลิก + วาเนะ แปลว่า พัดไป หรือ เป็น ไปบ้าง เครื่องร้อยรัดบ้าง (พระธรรมปิฎก, 2538 : 396)

คำว่า “นิพพาน” หากใช้เป็นกริยาของไฟ หรือการดับไฟ หรือของที่ร้อน เพราะไฟ แปลว่า ดับไฟ หรือ ดับร้อน หมายถึงหายร้อน เย็นลง หรือ เย็นสนิท แต่ไม่ใช่ดับสูญ (พระธรรมปิฎก, 2538 : 396) เป็นความดับสนิทแห่งความเร้าร้อนที่มีอยู่ใน จิตใจของมนุษย์ โดยปราศจากไฟกิเลสเผาผลาญจิต ดังนั้นเมื่อไฟกิเลสถูกกำจัดออกไปจิตก็จะพบกับ

ความเย็นโดยอัตโนมัติตามธรรมชาติ เหมือนไฟที่ ดับลงแล้วความเย็นก็มาแทนที่

คำว่า “นิพพาน” หากแสดงภาวะทางจิต หมายถึง เย็นใจ สดชื่น ชุ่มชุ่มใจ ดับความร้อนใจ หายร้อนรน ไม่มีความกระวนกระวาย หรือ แปล ว่าเป็นเครื่องดับกิเลส คือ ทำให้ ราคะ โทสะ และ โมหะ หมดสิ้นไป อีกนัยหนึ่งแปลว่า ไม่มีตัณหา เครื่องร้อยรัด หรือ ออกไปแล้วจากตัณหาที่เป็น เครื่องร้อยรัดไว้กับภพ (พระธรรมปิฎก, 2538 : 261)

พระนิพพาน เป็นความจริงสูงสุดในฐานะ เป็นจุดหมายหรือเป้าหมายอันสูงสุดของพระพุทธ ศาสนา เพราะผู้บรรลุนิพพานเป็นผู้สิ้นทุกข์ กล่าวคือ ภาวะของนิพพานเป็นที่สิ้นทุกข์ทั้งปวง ด้วยเหตุนี้นิพพานจึงเป็นสิ่งสูงสุด (พระธรรมปิฎก, 2538 : 346)

นิพพานเป็นภาวะที่มนุษย์สามารถเข้าถึง ได้ในชาตินี้ หากมนุษย์มีความพากเพียรพยายาม พอ โดยดำเนินตามหลักอริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งกล่าว โดยสรุปก็คือ ศีล สมาธิ และปัญญา หรือที่เรียกว่า “ไตรสิกขา” (พระธรรมปิฎก, 2538 : 498)

นิพพานเป็นภาวะที่มนุษย์จะต้องประจักษ์ แฉ่งด้วยตนเอง ไม่มีใครสามารถอธิบายให้อีก คนหนึ่งที่ไม่ได้เข้าถึงภาวะนั้นเข้าใจได้ นิพพาน เป็นภาวะที่เข้าถึงได้ไม่จำกัดกาล ไม่ขึ้นต่อเวลา (อกาลิโก) (พระธรรมปิฎก, 2538 : 498)

นิพพานเป็นจุดหมายสูงสุดที่ทุกคนเข้า ถึงได้ ไม่จำกัดชนชั้น ไม่จำกัดเพศชายเพศหญิง หรือวัย จะเป็นบรรพชิต นักบวช หรือคฤหัสถ์ ผู้ครองเรือนก็สามารถบรรลุถึงนิพพานได้ หากมี ความพากเพียรพยายามจนถึงขั้นบริสุทธิ์บริบูรณ์ มีพระพุทธพจน์ที่ตรัสถึงความหลุดพ้นของคฤหัสถ์ กับบรรพชิต ดังเช่นข้อความปรากฏในพระไตรปิฎก สังยุตตนิกายมหาราวรรค ดังนี้ว่า

“เราไม่กล่าว (ว่ามี) ความแตกต่างอะไรเลย ระหว่างอุบาสก ผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วอย่างนี้ กับ ภิกษุ ผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วตลอดร้อยปี คือ วิมุตติ กับ วิมุตติ เหมือนกัน” (พระธรรมปิฎก, 2538 : 499)

ประเภทของนิพพาน

นิพพาน คือภาวะของจิตที่ดับกิเลสให้หมดสิ้น หลุดจากอำนาจกรรม และไม่ต้องวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ ซึ่งก็คือพ้นทุกข์นั่นเอง ลักษณะของนิพพานนั้นมีอยู่ 2 ประเภท (พระธรรมปิฎก, 2538 : 397)

1. สอุปาทิเสสนิพพาน ได้แก่ นิพพานที่ยังมีเบญจขันธ์ (รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ) เหลืออยู่ หรือนิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์ หมายถึง ดับกิเลส แต่ยังมีเบญจขันธ์เหลืออยู่ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ (กิเลสปรินิพพาน = ดับกิเลสสิ้นเชิง) และยังมีหมายถึง อาการที่พระอรหันต์เกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์ โดยอาการสงบเย็น คือ มีจิตใจที่ไม่หวั่นไหวไปกับกระแสแห่งอิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐารมณฺ์ (อิฏฐารมณฺ์ หมายถึง อารมณฺ์ 6 ที่น่าใคร่น่าปรารถนา ส่วนอนิฏฐารมณฺ์ มีนัยตรงกันข้าม คือ อารมณฺ์ 6 ที่ไม่น่าใคร่ไม่น่าปรารถนา อารมณฺ์ 6 ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณฺ์ทางใจ) ที่เข้ามากระทบ

2. อนุปาทิเสสนิพพาน ได้แก่ นิพพานที่ไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์ (ขันธปรินิพพาน = ดับขันธ์ 5 โดยสิ้นเชิง) หมายถึง เมื่อไม่มีขันธ์ 5 เป็นอารมณ์ ท่านที่บรรลุนิพพานแล้ว ก็มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานข้อนี้ จึงเป็นภาวะของนิพพานแท้ๆ ที่เกิดประจักษ์แก่พระอรหันต์ โดยเป็นภาวะที่พ้นจากกระบวนการรับรู้สเวयरมณฺ์ภายนอกซึ่งมีอยู่ในการดำเนินชีวิตตามปกติ (พระธรรมปิฎก, 2538 : 400)

การกล่าวถึงนิพพานว่ามี 2 อย่าง ก็เพื่อเป็นการแยกให้ปุถุชนได้มองเห็นหรือเข้าใจภาวะแห่งนิพพานตามสติปัญญา แต่ความเป็นจริงแล้วนิพพานนั้นมีเพียง 1 ดังที่พระธรรมปิฎกได้อธิบายไว้ว่า

“นิพพานมีอย่างเดียว แต่แบ่งมองเป็น 2 ด้าน ด้านที่หนึ่ง (สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ) คือ นิพพานในแง่ของความสิ้นกิเลส ซึ่งมีผลต่อการติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกภายนอก หรือต่อการดำเนินชีวิตประจำวัน ด้านที่สอง (อนุปาทิเสสนิพพาน) คือ นิพพานในแง่ที่เป็นภาวะจำเพาะ ล้วนๆ แ่ๆ ซึ่งเป็นประสบการณ์เฉพาะของผู้บรรลุนิพพาน ไม่อาจหยั่งถึงด้วยประสบการณ์ทางอินทรีย์ 5 เป็นเรื่องนอกเหนือจากประสบการณ์ที่เนื่องด้วยขันธ์ 5 ทั้งหมด; อนุปาทิเสสนิพพาน คือ นิพพานตามความหมายของนิพพานแท้ๆ ล้วนๆ ไม่เกี่ยวข้องกับขันธ์ 5 สอุปาทิเสสนิพพาน คือ นิพพานตามความหมายในทางปฏิบัติเมื่อต้องสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตประจำวัน พุทธอภินัยหนึ่งว่า อนุปาทิเสสนิพพาน คือ นิพพานตามความหมายที่พระอรหันต์มีนิพพานเป็นอารมณ์ ส่วนสอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานตามความหมายที่พระอรหันต์มีขันธ์ 5 เป็นอารมณ์” (พระธรรมปิฎก, 2538: 266)

ความจริงสูงสุดในพุทธศาสนาอาจแยกอธิบายได้ดังต่อไปนี้คือ (เสถียรพงษ์ วรรณปก, 2521: 9-10)

1. กฏไตรลักษณ์ (The Three Characteristics of Existences)
2. อริยสัจจ์ (The Four Noble Truths)
3. ปฏิจจสมุปบาท
4. นิพพาน (Nirvana)

กฏไตรลักษณ์ แปลว่า ลักษณะ 3 ประการ หมายถึงสามัญลักษณ์ ข้อกำหนด หรือสิ่งที่มีประจำ

อยู่ในตัวของสังขาร เป็นกฎธรรมชาติประกอบด้วยภาวะ 3 ประการ คือ

ภาวะที่หนึ่ง ได้แก่ ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่คงตัว ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายไป อាកารที่แสดงถึงความเป็นสิ่งไม่เที่ยงของขันธ์เรียกว่า อนิจจัง

ภาวะที่สอง ได้แก่ ความทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดและการสลายตัว ภาวะที่กดขี่ฝืนและขัดแย้งอยู่ในตัว พร่องตัวไม่สมบูรณ์ ไม่สมอยากหรืออีกนัยหนึ่งคือ ความตั้งอยู่ไม่ได้ เรียกว่า ทุกขัง (conflict)

ภาวะที่สาม ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน เป็นอยู่ในรูปกระแส ประกอบด้วยปัจจัยต่างๆ อันสัมพันธ์กัน (relative) อาศัยกันและกันเกิดขึ้น (dependent origination) เรียกว่า อนัตตา (non-self)

อริยสัจจ์ หรืออริยสัจ 4 แปลว่าความจริงอันประเสริฐ หรือความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นอริยะ ถ้าเราพิจารณาคำสอนของพุทธศาสนาเรื่อง ความจริงสูงสุดแล้วจะพบว่า การที่มนุษย์เราจะสามารถดำเนินชีวิตไปตามวิถีทางที่ประเสริฐได้นั้นจะต้องทำความเข้าใจในเรื่องดังต่อไปนี้คือ

ทุกข์ คือสภาพที่ทนได้ยาก สภาพที่บีบคั้น ภาวะที่ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ อันได้แก่ เกิด แก่ เจ็บ ตาย การพลัดพรากจากสิ่งตนรัก และประสบกับสิ่งที่ตนไม่ชอบไม่รัก หรือกล่าวโดยย่อๆ ว่าทุกข์ก็คืออุปาทานขันธ์ หรือขันธ์ 5 นอกจากนี้ การที่เราจะมีความรู้หรือเข้าใจเรื่องทุกข์ได้อย่างชัดเจนนั้นไม่อาจเกิดขึ้นได้จากการเรียนหรือฟังคำสอนเท่านั้น แต่ต้องอาศัยการตรikirตรองและปฏิบัติด้วยตนเอง จึงจะทำให้ความรู้เรื่องทุกข์ชัดเจนด้วยตัวเอง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ประสบการณ์และการพิจารณาด้วยปัญญา คือวิถีแห่งความเข้าใจ สมุทัย คือสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ ได้แก่

1. กามตัณหา คือความต้องการอยากมีอยากได้ในสิ่งทั้งปวงที่คิดว่าจะทำให้ชีวิตเรามีความสุข ความสบาย เช่น มีเงินจำนวนมาก อยากมีเกียรติยศ ชื่อเสียง เป็นต้น

2. ภวตัณหา คือความต้องการอยากเป็นอยากอยู่ในภาพที่ปรารถนา เช่น อยากเป็นหัวหน้าคนงาน อยากเป็นบุคคลสำคัญในวงสังคม

3. วิภวตัณหา คือความไม่อยากมีไม่อยากเป็น ไม่ต้องการอยู่ในภพปัจจุบัน เช่น ไม่ต้องการเป็นนักศึกษามหาวิทยาลัย ไม่อยากเป็นผู้ที่ต้องอยู่ในระเบียบวินัย ไม่ต้องการมีหน้าที่และความรับผิดชอบ เป็นต้น

นิโรธ คือความดับทุกข์ สภาพที่ไม่มีความทุกข์เหลือแล้วหรือการดับสิ้นแห่งตัณหา อันเป็นเหตุแห่งทุกข์ เมื่อหมดตัณหาความทุกข์ก็ไม่เกิด การสลัดหรือละทิ้งตัณหาจนหมดสิ้น คือแนวทางปฏิบัติเพื่อให้ถึงทางดับทุกข์

มรรค คือแนวทางที่นำไปสู่ความดับทุกข์ ข้อนี้แสดงให้เห็นถึงหลักเหตุผล คือ ทุกข์ กับความดับทุกข์เป็นผล สมุทัยกับมรรคเป็นเหตุ หรือพูดง่าย ๆ ได้แก่การเกิดแห่งทุกข์และวิธีการดับทุกข์ ซึ่งได้แก่ นิพพาน

ปฏิจจนสมุปบาท แสดงถึงกระบวนการเกิดและกระบวนการดับแห่งทุกข์ โดยเป็นเหตุปัจจัยอาศัยซึ่งกันและกัน ซึ่งก็มีใช้อะไรอื่นนอกเหนือไปจากอริยสัจจ์ และเมื่อเข้าใจว่าทุกสิ่งทุกอย่างต่างเป็นปัจจัยอาศัยเกิดขึ้นและดับไป สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันเป็นปัจจัยแก่กัน เป็นรูปกระแส ไม่มี ความคงที่แม้แต่ขณะเดียว ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง ไม่มีปฐมเหตุเดิมสุด หรือผู้สร้างผู้บันดาล นั้นแสดงว่าสิ่งทั้งหลายเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา การเข้าใจอันนี้ก็คือการเข้าใจความจริงสูงสุดข้อที่ 4 คือ นิพพาน ถ้าพูดแบบไม่แบ่งแยกรายละเอียดแล้ว ความจริงสูงสุดในพุทธศาสนาก็คือ นิพพาน ดังคำนิยามนิพพานซึ่ง เสถียรพงษ์วรรณปก ได้อธิบายไว้ดังนี้

1. ความดับสนิทแห่งตัณหา ความสละ ความปล่อย ความวาง ความสลัดทิ้งโดยสิ้นเชิง ซึ่งตัณหา คือ นิพพาน

2. ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สละอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่ดับตัณหา คือ นิพพาน

3. ภิกษุทั้งหลาย อสังขตธรรมเป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ โมหะ เรียกว่า อสังขตธรรม

4. ดูกรราคะ ความสิ้นไปแห่งตัณหา คือ นิพพาน

5. ความคลายกำหนัด กำจัดความเมา กำจัดความกระหาย ถอนเสียซึ่งอาลัย หมดวัฏฏะ (การเวียนว่ายตายเกิด) หมดตัณหา ความดับสนิท คือ นิพพาน

6. ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายตนะ (สิ่ง) สิ่งนั้นมีอยู่ มิใช่ดิน มิใช่ลม มิใช่ไฟ มิใช่โลกนี้ มิใช่โลกหน้า มิใช่พระอาทิตย์ มิใช่พระจันทร์ ในอายตนะนั้นไม่มีการมา ไม่มีการไป ไม่มีการตั้งอยู่ ไม่มีการเกิด การตายเป็นสังขตะ เป็นที่สิ้นสุดแห่งทุกข (เสถียรพงษ์ วรรณปก, 2521: 12)

คำอธิบายหรือการให้ความหมายของนิพพานนั้นต้องการจะให้เรา รู้ว่า นิพพานคืออะไร เท่านั้น ไม่สามารถจะให้เรา รู้โดยท่องแท้ได้ เพราะภาษาเป็นสิ่งที่มนุษย์บัญญัติขึ้นมาใช้เรียกสิ่งสมมุติต่าง ๆ เท่าที่ขอบเขตแห่งสติปัญญาของมนุษย์จะรับได้ การนำเอาคำพูด ซึ่งเป็นสิ่งสมมุติบัญญัติมาอธิบายสิ่งเหนือจะให้ตรงกับสภาพที่แท้จริงไม่ได้ จะเห็นได้จากการอธิบายนิพพานของพระพุทธเจ้า นั้นจะไม่ค่อยใช้คำในแง่บวก (positive term) เช่นว่า นิพพาน คืออย่างนั้นอย่างนี้ เพราะเกรงว่าคนฟัง จะเข้าใจตามความรับรู้ และประสบการณ์อันจำกัดของตน ถ้าพูดว่า “นิพพานเป็นสุขอย่างไร” ปุถุชนผู้มีความรู้และประสบการณ์เฉพาะกับความสุขอัน

เป็นโลกียะ ก็จะคิดเอาทันทีว่า ความสุขที่ว่านั้นก็ คืออย่าง ที่ตนเคยรู้เคยสัมผัสนั่นเอง เพื่อป้องกันความเข้าใจผิด จึงตรัสไว้ว่า ความสุขที่ปุถุชนส่วนมากเข้าใจกันนั้นเป็นเรื่องของการเสวยอารมณ์อย่างหนึ่ง ดังนั้นสิ่งใดที่เสวยอารมณ์หรือรับรู้ทางประสาทสัมผัสได้ สิ่งนั้นไม่ใช่ความสุขที่แท้จริง เป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลง แต่นิพพานอยู่นอกการรับรู้ทางเวทนาใดๆ ของปุถุชน เพราะฉะนั้นสุขในนิพพานมิใช่สุขอย่างที่สามัญชนเข้าใจ เรื่องนิพพานจึงมิใช่เรื่องที่ต้องอธิบายกันด้วยภาษาหรือคำพูดใดๆ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ภาวะเช่นนั้นผู้ฉลาดย่อมรู้เองเห็นเอง บอกกันไม่ได้

แก่นหรือสาระสำคัญของคำสอน

แก่นหรือสาระของคำสอนในพุทธศาสนา มุ่งเน้นที่ตัวมนุษย์และการดำเนินชีวิตของมนุษย์ เป็นสำคัญ มนุษย์ในทรรศนะของพุทธศาสนา ประกอบด้วยส่วนผสม 5 อย่าง เรียกว่าขันธ 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร ในชีวิตประจำวันขณะที่เราคิด พูด ทำสิ่งใด ขันธ 5 แต่ละอย่างประกอบกันขึ้นเป็นตัวเรา ทำงานผสมผสานกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ความถี่เร็วของการเกิดดับของขันธทั้ง 5 แต่ละอย่างทำให้เราเข้าใจว่าไม่มีการเกิด ดับ มีแต่การคงอยู่ถาวรตลอดเวลา หรือแม้จะเข้าใจว่ามี การเกิด ดับ เปลี่ยนแปลง แต่ก็คิดว่ามีตัวตนอยู่ต่างหากไปจากขันธ 5 เป็นตัวควบคุมกลไกอยู่เบื้องหลังการเปลี่ยนแปลง ความจริงแล้วเมื่อแยกขันธ 5 แต่ละอย่างๆ ออกจากกันก็จะมีอะไรบางอย่างที่เราคิดว่าเป็นตัวยืนโรงเหลืออยู่เลย (เสถียรพงษ์ วรรณปก, 2521: 26)

เมื่อภาวะหรือธรรมชาติของมนุษย์ประกอบด้วยขันธ 5 ซึ่งอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือไม่เที่ยงแท้ แปรเปลี่ยนและหาที่ยืนโรงไม่ได้ เช่นนี้แล้ว ถ้าเราไม่ยึดมั่นในขันธ 5 เราก็จะไม่เกิด “อุปาทานขันธ” คือการสร้าง “ตัวเรา” หรือความรู้สึกเป็นเจ้าของขึ้นมาจะทำให้เรายึดมั่นกับตัวเราอันทำให้เกิด

ความทุกข์ ความหมายตรงนี้ทางพุทธศาสนาสอนให้มนุษย์เรารู้จักและเข้าใจธรรมชาติของร่างกายมนุษย์เราว่า เป็นสิ่งที่ไม่คงที่ต้องเปลี่ยนแปลงและเสื่อมสลายไปตามกฎ มนุษย์เราจึงควรที่จะเข้าใจธรรมชาติของตนเอง ภาวะของตนเองเพื่อที่จะไม่ทุกข์โศก เศร้าเสียใจ เมื่อประสบการณ์เปลี่ยนแปลงใดๆ ขึ้น การเกิดและการเสื่อมสลายเป็นลักษณะที่แท้จริงของสังขาร หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นสัจธรรมของชีวิตที่ไม่มีผู้ใดหลีกเลี่ยง พระพุทธเจ้าทรงสอนมนุษย์ไม่ให้ประมาทและยึดมั่นในสิ่งที่เราไม่อาจฝืนความเป็นไปของสิ่งต่างๆ ดังเช่น ทรงเตือนสตรี บุรุษ คฤหัสถ์ บรรพชิต ให้หมั่นพิจารณาอยู่เรื่อยๆ ว่าเรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดาไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ ความเข้าใจในธรรมชาติของมนุษย์และตระหนักถึงกฎแห่งอนิจจังของสิ่งทั้งหลายจะช่วยให้มนุษย์เราดำเนินชีวิตและเผชิญกับสิ่งที่เกิดขึ้นแก่ชีวิตด้วยความไม่ประมาท แม้แต่ในภาวะของความเจ็บป่วย (สิวลี ศิริโล, 2532: 61)

ฉะนั้นวงจรชีวิตมนุษย์อยู่ภายใต้กฎแห่งธรรมชาติที่เรียกว่า “ปฏิจจสมุปบาท” ไม่ว่าพระตถาคตจะอุบัติขึ้นในโลกหรือไม่ก็ตาม กฎแห่งธรรมชาตินี้ก็ยังคงมีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมดาของมัน การที่มนุษย์เห็นแจ้งในปฏิจจสมุปบาทด้วยปัญญาโดยตัดวงจรแห่งปฏิจจสมุปบาทหรือโซ่แห่งวิภวฏะขาดลงเสียได้ จะนำมนุษย์ไปสู่ความสิ้นทุกข์ในวิภวฏะคือหลุดพ้นไปจากวงจรแห่งวิภวฏะสังสาร

มีพระพุทธพจน์ที่แสดงให้เห็นทราบว่า หน้าที่ของมนุษย์คือการที่ต้องรู้ธรรม ต้องรู้กฎแห่งธรรมชาติที่มีสภาวะอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นอย่างมีเหตุปัจจัย เป็นระบบกระบวนการแบบต่อเนื่องเป็นลูกโซ่ที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท ปัจจัยการ หรืออิทัปปัจจัยตา ดังนี้ว่า “ผู้ใด เห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้น ย่อมเห็นธรรม ผู้ใด เห็นธรรม ผู้นั้นย่อมเห็นปฏิจจสมุปบาท” (พระธรรมปิฎก, 2538 : 163)

พระพุทธองค์ทรงค้นพบทุกข์ ป่อเกิดแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และทางแห่งความดับทุกข์ และได้ปฏิบัติตามหลักมรรคมีองค์ 8 จนได้บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ เมื่อทรงตรัสรู้ธรรมที่ทำให้สิ้นทุกข์ พระองค์ได้ทรงตรัสสั่งสอนและชี้ให้เห็นถึงกระบวนการเกิดทุกข์ คือ ทุกขสมุทัย ที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาทสมุทยวาร ซึ่งมีกระบวนการดังนี้

- เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
- เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
- เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
- เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
- เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
- เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
- เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
- เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
- เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
- เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
- เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

รวมถึง ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์กาย ทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ จึงมีตามมา การเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงเป็นเช่นนี้

ส่วนกระบวนการดับทุกข์ พระพุทธองค์ทรงแสดงให้เห็นเป็นระบบที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร เป็นระบบลูกโซ่เช่นกัน ซึ่งมีกระบวนการดังนี้

- เพราะอวิชาสํารอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ
- เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
- เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ
- เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
- เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ

เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
 เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
 เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
 เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
 เพราะภพดับชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับพร้อมกัน
 นั้น ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์กายทุกข์ใจ
 และความคับแค้นใจ ก็ดับไปด้วย ความดับแห่ง
 กองทุกข์ทั้งหมดก็เป็นเช่นนี้

มนุษย์ที่สมบูรณ์แบบที่สุด คือ มนุษย์ที่
 ไม่มีทุกข์ ดังนั้นการดับทุกข์คือการที่ยิ่งใหญ่ของ
 มนุษย์ ทุกชีวิตอยู่ภายใต้กฎแห่งปฏิจจสมุปบาท
 กล่าวคือ เพราะมีอวิชชา จึงมีสังขาร เพราะมีตัณหา
 มีอุปาทาน จึงเกิดทุกข์ เป็นต้น ชีวิตดำเนินอยู่โดย
 สภาวะของมันเช่นนี้ ผู้ที่รู้กฎแห่งปฏิจจสมุปบาท
 และบำเพ็ญตามหลัก ศีล สมาธิ ปัญญา จนเห็นแจ้ง
 ปฏิจจสมุปบาท สามารถละตัณหา อุปาทาน ดับอ
 วิชชาลงได้ เป็นผู้บรรลุถึงอมตธรรมคือ นิพพาน ได้
 เชื่อว่าสามารถตัดโซ่แห่งวัฏฏะลงได้ กระบวนการ
 แห่งปฏิจจสมุปบาทจะถูกทำลายลงอย่างสิ้นเชิง
 เหตุเกิดทุกข์ เกิดภพ เกิดชาติ ไม่มีอีกต่อไป ผู้ที่
 บรรลุถึงนิพพานจึงได้ชื่อว่า เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์
 แบบที่สุด

ความหมายของปฏิจจสมุปบาท 12

1. อวิชชา (Ignorance, Lack of knowledge) ความไม่รู้ ไม่เห็นตามความเป็นจริง ไม่รู้เท่าทันตามสภาวะ หลงไปตามสมมติบัญญัติ ความไม่รู้ที่แฝงอยู่กับความเชื่อต่างๆ ภาวะขาดปัญญา ความไม่เข้าใจเหตุผล การไม่ใช้ปัญญา หรือ ปัญญาไม่ทำงานในขณะนั้น

2. สังขาร (Volitional activities) ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจ มุ่งหมาย ตัดสินใจ และการที่จะแสดงเจตนาออกเป็นการกระทำ การจัดสรร

กระบวนการความคิด และการมองหาอารมณ์มาสนองความคิดโดยสอดคล้องกับนิสัย ความถนัด ความโน้มเอียง ความเชื่อถือและทัศนคติของตนตามที่ได้สั่งสมไว้ การปรุงแต่งจิต ปรุงแต่งความคิดหรือปรุงแต่งกรรม ด้วยเครื่องปรุงคือคุณสมบัติต่างๆ ที่เป็นความเคยชินหรือได้สั่งสมไว้

3. วิญญาณ (Consciousness) ความรู้ต่ออารมณ์ต่างๆ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัสรู้ต่ออารมณ์ที่มีอยู่ในใจ ตลอดจนสภาพพื้นเพของจิตใจในขณะนั้นๆ

4. นามรูป (Animated organism) ความมีอยู่ของรูปธรรมและนามธรรม ในความรับรู้ของบุคคล ภาวะที่ร่างกายและจิตใจทุกส่วนอยู่ในสภาพที่สอดคล้องและปฏิบัติหน้าที่เพื่อตอบสนองในแนวทางของวิญญาณที่เกิดขึ้นนั้น ส่วนต่างๆ ของร่างกายและจิตใจที่เจริญหรือเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพจิต

5. สฬายตนะ (The six sense-bases) ภาวะที่อายตนะที่เกี่ยวข้องกับปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสถานการณ์นั้นๆ

6. ผัสสะ (Contact) การเชื่อมต่อกับโลกภายนอก การรับรู้อารมณ์ต่างๆ

7. เวทนา (Feeling) ความรู้สึกสุขสบายถูกใจ หรือทุกข์ไม่สบาย หรือเฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์

8. ตัณหา (Craving) ความอยากทะเยอทะยาน แสวงหาสิ่งอำนวยความสะดวก หลีกหนีสิ่งที่ก่อทุกข์เวทนา โดยอาการ ได้แก่ อยากได้ อยากเป็น อยากคงอยู่อย่างนั้นตลอดไป หรืออยากให้ดับสูญไปเสีย

9. อุปาทาน (Attachment, Clinging) ความยึดมั่นถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง รวบรวมเอาสิ่งต่างๆ และภาวะชีวิตที่อำนวยความสะดวกนั้นเข้ามาผูกพันกับตัว ความยึดมั่นต่อสิ่งซึ่งทำให้เกิดเวทนาที่ชอบหรือไม่ชอบ จนเกิดทำที่หรือตีราคา

ต่อสิ่งต่างๆ ในแนวทางที่เสริมหรือสนองค้นหาของตนเอง

10. กภ (Process of becoming) กระบวนการพฤติกรรมทั้งหมดที่แสดงออก เพื่อสนองค้นหาอุปาทานนั้น (กรรมภพ - the active process) และภาวะชีวิตที่ปรากฏเป็นอย่างไรอย่างหนึ่ง (อุปัตติภพ - the passive process) โดยสอดคล้องกับอุปาทานและกระบวนการพฤติกรรมนั้น

11. ชาติ (Birth) การเกิดความตระหนักในตัวตนว่ามีอยู่หรือไม่ได้อยู่ในภาวะชีวิตนั้นๆ หรือไม่ได้มี ไม่ได้เป็นอย่างนั้น การเข้าครอบครองชีวิตนั้น หรือเข้าสวมเอาพฤติกรรมนั้น โดยการยอมรับตระหนักชัดขึ้นมาว่าเป็นภาวะชีวิตของตน เป็นกระบวนการพฤติกรรมของตน

12. ชรามรณะ (Decay and death) ความสั่นไหวในความขาด พลาด หรือปรากฏแห่งตัวตนจากภาวะชีวิตอันนั้น ความรู้สึกที่ว่าตัวตนถูกคุกคามด้วยความสูญสิ้นสลาย หรือพลัดพรากจากภาวะชีวิตนั้นๆ หรือจากการได้มี ได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้จึงเกิด โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส คือ รู้สึกคับแคบ ขัดข้อง ขุ่นมัว แห่งใจ หดหู่ ซึมเซา ไม่สมหวัง กระวนกระวาย และทุกข์เวทนาต่างๆ (พระธรรมปิฎก, 2538: 109-110)

ภาวะแห่งนิพพาน

เมื่อสังสารวัฏฏ์สิ้นสุดลง ชีวิตของมนุษย์ก็ดำรงอยู่ในภาวะวิวัฏฏ์ (นิพพาน) ทันทีในขณะที่ยังเป็นมนุษย์มีชีวิตมีลมหายใจอยู่ในโลก โดยที่ไม่ต้องออกเดินทางจากสังสารวัฏฏ์ไปสู่วิวัฏฏ์ เช่นสถานที่ใดสถานที่หนึ่งดังที่เราเข้าใจตามภาษาของชาวโลก กล่าวคือ เมื่ออวิชา ตัณหา อุปาทาน ดับจากจิตมนุษย์ นิพพานก็ปรากฏขึ้นมาพร้อมกันในขณะที่ร่างกายยังเป็นมนุษย์ ความเป็นมนุษย์ที่จิตเคยถูกอวิชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำปิดบังไว้ก็เจิดจ้าด้วยแสงสว่างแห่งปัญญา หรืออวิชาเข้ามาแทนที่

มนุษย์ที่จิตเข้าสู่ภาวะแห่งนิพพานแล้วย่อมมีทัศนะต่อโลกและชีวิตถูกต้องตามภาวะที่มันเป็นจริง คือเห็นสรรพสิ่งด้วยปัญญาจักขุ ภายใต้กฎแห่งอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ตามความเป็นจริง ไม่มีจิตที่ยึดมั่นถือมั่นหรือมีความต้องการอยากให้เห็นสิ่งนี้เป็นอย่างนี้หรือสิ่งนั้นเป็นอย่างนั้นอีก ความทุกข์ทั้งมวลได้สิ้นสุดลงแล้ว พร้อมกับการเข้าสู่ภาวะแห่งนิพพาน ภารกิจที่ต้องแบกทุกข์ไม่มีอีกต่อไป หน้าที่อันควรกระทำของมนุษย์ได้เสร็จสิ้นลงแล้ว มีพุทธพจน์บางตอนแสดงให้เห็นลักษณะบางอย่าง ที่แตกต่างกันระหว่างชีวิตแห่งความยึดมั่นถือมั่นกับชีวิตแห่งปัญญา เช่น

“ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ย่อมเสวยสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง อทุกขม-สุขเวทนา (เฉยๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข) บ้าง อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้แล้ว ก็ย่อมเสวยสุขเวทนาบ้าง ทุกขเวทนาบ้าง อทุกขมสุขเวทนาบ้าง ภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนั้น อะไรเป็นความพิเศษ เป็นความแปลก เป็นข้อแตกต่างระหว่างอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ กับปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้?”

“เปรียบเทียบนายขมังธนู ยิงบุรุษด้วยลูกศรดอกหนึ่ง แล้วยิงซ้ำด้วยลูกศรดอกที่ 2 อีกเมื่อเป็นเช่นนั้น บุรุษนั้นย่อมเสวยเวทนาเพราะลูกศรทั้ง 2 ดอก คือ ทั้งทางกาย ทั้งทางใจ ฉันท ปุถุชนผู้มีได้เรียนรู้ ก็ฉันทนั้น... ย่อมเสวยเวทนาทั้ง 2 อย่าง คือ ทั้งทางกาย และทางใจ”

“ภิกษุทั้งหลาย ฝ่ายอริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ ถูกทุกข์เวทนากระทบเข้าแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก ไม่คร่ำครวญ ไม่รำไร ไม่รำพัน ไม่ถือครองให้ไม่หลงไหลพันเพื้อน เธอ่อมเสวยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่เสวยเวทนาทางใจ”

“เปรียบเทียบนายขมังธนู ยิงบุรุษด้วยลูกศร แล้วยิงซ้ำด้วยลูกศรดอกที่ 2 ผิดพลาดไปเมื่อเป็นเช่นนั้น บุรุษนั้นย่อมเสวยเวทนาเพราะลูกศรดอกเดียว ฉันท อริยสาวกผู้ได้เรียนรู้ ก็ฉันท

นั้น... ย่อมสวดยเวทนาทางกายอย่างเดียว ไม่ได้สวดยเวทนาทางใจ”

เมื่อกล่าวถึงภาวะนิพพาน มีคำที่แสดงถึงภาวะนิพพานที่สำคัญคำหนึ่งคือ “อสังคตะ” แปลว่า “ไม่ถูกปรุงแต่ง” คือไม่เกิดจากเหตุปัจจัยต่างๆ ปรุงแต่งขึ้น ผู้ที่ซ้างสังเหตุจึงเกิดความสงสัยว่านิพพานน่าจะเกิดจากเหตุ เพราะนิพพานเป็นผลของมรรค หรือการปฏิบัติตามมรรค คำถามข้อนี้มีคำตอบด้วยข้ออุปมาว่า ถ้าเปรียบเทียบการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพานเหมือนการเดินทางไปเมืองเชียงใหม่ จะเห็นว่า เมืองเชียงใหม่ที่เป็นจุดหมายของการเดินทางนั้น ไม่ได้เป็นผลของทางหรือการเดินทาง ไม่ว่าจะถนนหรือการเดินทางจะมีขึ้นหรือไม่ เมืองเชียงใหม่ก็ยังคงมีอยู่ ถนนและการเดินทางเป็นเหตุของการถึงเมืองเชียงใหม่ แต่ไม่ได้เป็นเหตุของเมืองเชียงใหม่ เช่นเดียวกับมรรคและการปฏิบัติตามมรรคเป็นเหตุแห่งการบรรลุนิพพาน แต่ไม่ใช่เป็นเหตุของนิพพาน

นิพพานเป็นภาวะที่ปุถุชนทั่วไปไม่สามารถหยั่งรู้ได้ว่า ความสุขที่เกิดจากการบรรลุนิพพานนั้นเป็นอย่างไร เมื่อไม่ทราบก็จะจินตนาการไปต่างๆ นานา จนเกิดผิดเพี้ยนไปตามวิสัยปุถุชน จึงไม่ควรเอาแต่คิดสร้างภาพและถกเถียงกัน ทางที่ดีหรือทางที่ถูก ควรจะลงมือปฏิบัติให้เข้าถึง เพื่อให้เห็นประจักษ์ชัดด้วยตนเอง หรืออาจใช้คำว่านึกไม่เห็น แต่ต้องปฏิบัติให้รู้เอง ดังพุทธพจน์ที่ว่า “นิพพาน อันผู้บรรลุเห็นได้เอง ไม่ขึ้นกับกาล เรียกให้มาดูได้ ควรน้อมเข้ามาไว้อันวิญญูพึงรู้เฉพาะ” (อง.ติก. 20/495/202)

หลักปฏิบัติเพื่อการเข้าถึงความจริงสูงสุดในพระพุทธศาสนา

การบำเพ็ญตนเพื่อบรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดแห่งชีวิตคือ นิพพาน หรือ แนวทางปฏิบัติเพื่อให้ถึงทางดับทุกข์นั้น เรียกว่า อริยมรรค หรือ

มรรคมีองค์ 8 (The Noble Eightfold Path) หรือ “มัชฌิมาปฏิปทา” ความหมายของคำว่า มรรค 8 เปรียบเสมือนทางหลวงสายหนึ่งมีทางรถแล่น 8 ทางไปทางเดียวกัน คือแล่นไปพร้อมๆ กันอย่างนี้ (ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2520: 8) ส่วนคำว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลางที่อยู่ระหว่างทางที่ สุดโต่ง (extreme) 2 สาย ได้แก่ กามสุขัลลิกานุโยค คือการใช้ชีวิตหมกหมุ่นอยู่กับความสุขสำราญ ฟุ่มเฟือย สนุกสนานกับความสุขทางโลก เช่น การเที่ยวเตร่ ฟังเพลง เพลิดเพลินกับการละเล่นต่างๆ จนเกินควร ทางที่ สุดโต่งอีกทางสายหนึ่งเรียกว่า อตตกิลมณานุโยค คือการบำเพ็ญตนหรือการบดขี้ตนเองอย่างไม่ปราณี เช่น ดูหนังสือทั้งวันทั้งคืนจนสุขภาพทรุดโทรม พอถึงเวลาสอบก็เลยป่วยไม่สามารถเข้าสอบได้ พระพุทธเจ้าทรงกล่าวว่า การดำเนินชีวิตตามสายใดสายหนึ่งในสองสายนี้ไม่มีประโยชน์อะไร และเป็นการทำให้เกิดทุกข์ มัชฌิมาปฏิปทา หรือทางสายกลางจึงไม่ใช่ทางหนึ่งทางใดในสองทางที่ สุดโต่งนี้ แต่เป็นทางที่ดำเนินไปด้วยมรรค 8 ซึ่งประกอบด้วย

1. สัมมาทิฏฐิ (Right View, Right Understanding) แปลว่า ความเห็นชอบ มีความเชื่อในสิ่งที่จริงและถูกต้อง ไม่หลงเชื่อในสิ่งที่ผิด เช่น การเชื่อว่าคนและสัตว์ตายแล้วร่างกายสูญสลายแต่วิญญาณคงอยู่มีอิทธิปาฏิหาริย์สามารถติดต่อกับคุณให้โทษแก่คนเป็น ให้ห่วยบอกเลขทำนายสลากกินแบ่งหรือรักษาโรคภัยไข้เจ็บได้ ความเห็นความเชื่อเช่นนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ศาสนาพุทธปฏิเสธอย่างสิ้นเชิง

2. สัมมาสังกัปปะ (Right Thought) แปลว่า ดำริชอบ คือการคิดจะทำอย่างไรอย่างหนึ่งนั้นต้องเป็นไปในทางที่ถูกต้อง เช่น ไม่คิดอิจฉาริษยาใคร ไม่คิดเบียดเบียนใคร ไม่คิดกลั่นแกล้งผู้อื่น ดำริชอบคือความคิดที่จะละกิเลส อันได้แก่ ความโลภ ความโกรธ ปองร้ายและความหลง

3. สัมมาวาจา (Right Speech) วาจาชอบ หมายความว่า เป็นการพูดที่เป็นความจริง ไม่กล่าวเท็จ ไม่ส่อเสียด ไม่ยุยงให้ใครเขาแตกแยกกัน ไม่พูดในสิ่งที่ไม่ดีมีสาระ ฟังกล่าวแต่วาจาที่เป็นประโยชน์ ในพระไตรปิฎกบัญญัติจากนิบาต อังคุตตรนิกาย พระพุทธเจ้าได้ทรงกล่าวถึงลักษณะ 5 ของวาจาสุภาสิตไว้ว่า

1. วาจาที่กล่าว (ถูกต้อง) ตามกาล
2. วาจาที่กล่าวอ่อนหวาน
3. วาจาที่กล่าวเป็นจริง
4. วาจาที่กล่าวประกอบด้วยประโยชน์
5. วาจาที่กล่าวด้วยจิตประกอบเมตตา

4. สัมมากัมมันตะ (Right Action) แปลว่า กระทำชอบ ได้แก่ การกระทำที่เว้นจากกายทุจริต เช่น ไม่ฆ่าสัตว์ ตัดชีวิต ไม่ผิดลูกเมีย (สามี) ผู้อื่น ไม่ลักทรัพย์ ไม่ดื่มน้ำเมา นอกจากนี้ถ้าพิจารณาให้กว้างออกไป การกระทำชอบหมายถึง การกระทำที่ปราศจากกิเลสทั้งปวง ซึ่งจะช่วยให้เห็นอริสัจได้ ยาก กิเลสเป็นสิ่งที่ทำให้เศร้าหมองเกิดมลทินและนำไปสู่การกระทำที่เสียหาย ดังที่พระพุทธเจ้าได้กล่าวไว้ในพระธรรมบทถึงเรื่องนี้ว่า

ความประพฤติเสียหาย เป็นมลทินของสตรี

ความตระหนี่ เป็นมลทินของผู้ให้

ความชั่วทุกชนิด เป็นมลทิน

ทั้งในโลกนี้ และโลกหน้า

พึงระมัดระวังวาจา พึงสำรวมใจ

ไม่พึงทำบาปทางกาย

พึงชำระกรรมทั้งสามนี้ให้หมดจด

เมื่อทำได้เช่นนี้ เขาพึงพบทางที่ พระพุทธเจ้า
ทั้งหลายแสดงไว้ (เสถียรพงษ์ วรรณปก, 2563 : 280-321)

5. สัมมาอาชีวะ (Right Livelihood) แปลว่า การประกอบอาชีพในทางที่ชอบ หมายถึง การทำมาหากินในทางที่ชอบ ไม่เบียดเบียน หรือทำความเดือดร้อนให้กับสัตว์หรือผู้อื่น ไม่หากินโดยการหลอกลวงผู้อื่น เป็นการประกอบอาชีพอย่างสุจริตถูกต้องทั้งทางกฎหมายและทางศีลธรรม เช่น ไม่มีอาชีพค้ามนุษย์ หรืออาชีพค้าอาวุธ เป็นต้น

6. สัมมาวายามะ (Right Effort) แปลว่า ความเพียรชอบ หมายถึงการเพียรพยายามใช้ตัวเราเองไปในทางที่ถูกต้องที่ควรและเป็นไปเพื่อให้ถึงซึ่งการดับทุกข์ ถ้าจะพิจารณาระดับต่ำลงมา การมีความเพียรชอบก็อาจกล่าวได้ว่าเป็นการพยายามใช้ตัวเราแรงงานของเราไปในทางที่ชอบที่ควร ตลอดจนการหมั่นทำนุบำรุงในสิ่งที่ถูกต้อง เช่น การพยายามละกิเลสออกจากใจ หรือการพยายามสำรวม กาย วาจา ใจ ให้ดำเนินตามหลักธรรม เป็นต้น

7. สัมมาสติ (Right Mindfulness) แปลว่า การระลึกชอบ การกระทำที่เรียกว่าสัมมาสตินั้นหมายถึง การกระทำที่เรารู้ตัวอยู่เสมอว่าเรากำลังทำอะไร เช่น กำลังฟังอาจารย์บรรยายอยู่ในห้อง กำลังเช็ดตัวให้ผู้ป่วย กำลังจัดยาให้ผู้ป่วย ในกิจการอื่นทั้งปวงก็เช่นกัน และถ้าจะพิจารณาให้กว้างออกไป การมีสัมมาสติ ก็คือ มีสติในอริยสัจจู้ตัวอยู่เสมอว่า เกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นทุกข์

8. สัมมาสมาธิ (Right Concentration) แปลว่า จิตมั่นชอบ หมายถึง การรวบรวมจิตให้เข้ามานึกคิดในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง และสามารถบังคับจิตให้นึกถึงเรื่องนั้นติดต่อกันได้นาน ตามปกติแล้วจิตของมนุษย์เรามีหน้าที่คิดไม่อยู่นิ่ง คิดถึงเรื่องหนึ่งก็มักจะโยกไปคิดถึงอีกเรื่องหนึ่งต่อเนื่องกันไป จิตใจสภาพปกติจึงไม่มีสมาธิ ฉะนั้นการมีจิตมั่นชอบนั้นก็คือ มีจิตที่มีสมาธิ ไม่ วอกแวกหรือคิดฟุ้งซ่าน และการทำสมาธิภาวนา ตามหลักการที่บัญญัติหรือแนะนำไว้ ดังปรากฏในพระธรรมบท

ซึ่งมีข้อความที่กล่าวถึงการฝึกจิตไว้ดังต่อไปนี้

จิตดีนรณ กลับกลอก ป้องกันยาก ห้าม
ยาก คนมีปัญญาสามารถนำให้ตรงได้ เหมือน
ช่างศรดัดลูกศร

การฝึกจิตที่ควบคุมยาก เปลี่ยนแปลงเร็ว
ใฝ่ในอารมณ์ตามที่ใคร เป็นความดี เพราะจิตที่ฝึก
ได้แล้ว นำสุขมาให้

จิตเป็นภาวะที่เห็นได้ยาก ละเอียดยิ่งนัก
มักใฝ่ในอารมณ์ตามที่ใคร ผู้มีปัญญาจึงควรป้องกัน
จิตไว้ให้ดี เพราะจิตที่คุ้มครองได้แล้ว นำสุขมาให้
ปัญญาย่อมไม่สมบูรณ์ แก่ผู้มีจิตใจไม่มั่นคง ไม่รู้
พระสัทธรรม มีความเลื่อมใสไม่จริงจัง ผู้มีจิตใจไม่
ตกอยู่ในอำนาจแห่งราคะและโทสะ ละบุญและบาป
ได้ ผู้มีสติตื่นอยู่เสมอ คนเช่นนี้จะไม่กลัวอะไร

จิตที่ฝึกฝนผิดทาง ย่อมนำความเสียหาย
มาให้ ยิ่งกว่าศัตรูต่อศัตรู หรือคนจองเวรต่อคนจอง
เวร จะพึงทำให้กันเสียอีก (เสถียรพงษ์ วรรณปก,
2563 : 39-48)

เมื่อว่าตามองค์ธรรมแล้ว อริยมรรคมีองค์
8 นี้ ก็ได้แก่ ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา
โดยสามารถแสดงได้ดังนี้คือ

สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ จัดเป็น ปัญญา
สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ จัดเป็น
พฤติกรรม

สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ
จัดเป็นสมาธิ (จิตใจ)

การเห็นแจ้งนิพพาน คือ การเกิดอาสวัก
ขยญาณ (ปัญญาญาณอันเป็นที่สิ้นไปแห่งกิเลส
อาสวะ) ได้แก่ การสิ้นกิเลส คือการที่จิตหลุดพ้น
จากกิเลสอาสวะทั้งปวงอย่างเด็ดขาดสิ้นเชิง การ
บรรลุนิพพานนี้ก็โดยการดำเนินตามทางสายกลาง
คืออริยมรรคมีองค์ 8 ด้วยการเห็นความจริงคือ
สัจจธรรมด้วยปัญญา จนสามารถตัดโซ่แห่งวิภว

สังสาร คือปฏิบัติสมุปปาตได้เด็ดขาด ด้วยเหตุ
ดังกล่าว ผู้บรรลุนิพพานจึงไม่ต้องเวียนว่ายตาย
เกิดอีกต่อไป เพราะไม่มีเหตุปัจจัยในกระแส
ปฏิบัติสมุปปาตที่จะต้องให้เกิดอีก

บทสรุป

คำว่า “นิพพาน” เป็นคำกล่าวเรียกภาวะ
หนึ่งซึ่งเป็นที่สิ้นสุดลงแห่งกิเลสตัณหาและทุกข์ทั้ง
มวล หากกล่าวตามรูปศัพท์ “นิพพาน” หมายถึง
ภาวะทางจิตที่ไม่มีความกระวนกระวาย ไม่มี
กิเลสตัณหาเครื่องร้อยรัดอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์
ดังนั้นนิพพานจึงได้ชื่อว่า เป็นจุดสุดยอดแห่ง
การแสวงหาอันประเสริฐของมวลมนุษย์ในทัศนะ
ของพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาถือว่า “นิพพาน” เป็นความ
จริงอันสูงสุด เพราะนิพพานมีภาวะเป็นที่สิ้นแห่ง
ทุกข์อันเป็นเป้าหมายอันประเสริฐสูงสุด นิพพาน
เป็นภาวะที่มนุษย์ต้องประจักษ์เห็นแจ้งด้วยตนเอง
โดยมีลักษณะเป็นสากลที่มนุษย์ทุกชาติพันธุ์ทุกเพศ
ทุกวัยพึงบรรลุถึงได้

มรรควิธีเพื่อบรรลุถึงนิพพานมีอยู่ทาง
เดียวคือ มัชฌิมาปฏิปทา ที่เรียกว่า “ทางสายกลาง”
อันได้แก่ อริยมรรค (ทางอันประเสริฐ) มีองค์ 8
ประการ ซึ่งอริยมรรคนี้เมื่อกล่าวโดยสรุปก็ได้แก่
ศีล สมาธิ และปัญญา ที่เรียกว่า “ไตรสิกขา”

การบรรลุถึงนิพพาน คือ การรู้แจ้งเห็น
จริงสภาวะธรรมทั้งหลายด้วยปัญญาจนเกิดภาวะ
จิตหลุดพ้น (วงแห่งวิภวสังสาร คือ กิเลส กรรม
วิบาก) ได้เห็นแจ้งสภาวะธรรมทั้งหลาย ตามเป็น
จริง ตามที่มันเป็นอยู่ และเป็นไปตามกฎปฏิบัติ
สมุปปาต เมื่อเห็นแจ้งด้วยปัญญาจึง ละกิเลสตัณหา
และอวิชชาอันเป็นตัวเหตุแห่งทุกข์ได้โดยเด็ดขาด
สามารถตัดวงแห่งวิภวสังสารและโซ่แห่งวิภว
คือ ปฏิจจสมุปปาตลงได้ ผู้บรรลุถึงนิพพานแล้ว เป็น
พระอรหันตบุคคผล ผู้สิ้นกิเลส เป็นเหตุแห่งทุกข์

ถือว่าเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์บริสุทธ์และสมบูรณ์ที่สุด การกิจที่ควรกระทำอย่างยิ่งของมนุษย์ได้เสร็จสิ้นลงที่บรรลุนิพพาน

ตามวิสัยแห่งปุถุชนที่ยังมีความยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) ในสิ่งที่เป็นปรากฏการณ์ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ย่อมยึดถือแม้กระทั่งว่า “นิพพานเป็นอัตตา” โดยมีความอยากให้นิพพานมีหรือเป็นภาวะตามที่ตนอยากให้มีอยากให้เป็น เช่น ยึดถือว่า นิพพานเป็น อมตนิพพาน มหานคร เป็นต้น เพราะปุถุชนอาศัยภวตัณหาเข้าไปยึดถือนิพพานว่าเป็นอัตตา โดยวาดภาพนิพพานเป็นต่าง ๆ นานา เมื่อเป็นดังนั้นแล้วจึงได้ภาพที่บิดเบือนของนิพพานตามวิสัยแห่งปัญญา

และความนึกคิดของปุถุชน

คำว่า “สัพเพ ธมมา อนัตตา” ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เป็นพุทธพจน์ที่เป็นอ้างอิงได้ว่า “นิพพานเป็นอนัตตา” คำว่า “อนัตตา” หมายถึง ความไม่มีแห่งอัตตา คือความยึดมั่นถือมั่นในความมีตัวตน เนื่องจาก นิพพาน เป็นภาวะที่ไม่มีความยึดมั่นถือมั่น ด้วยเหตุนี้จึงสรุปได้ว่าผู้ที่ยึดถือว่า “นิพพานเป็นอัตตา” จึงถือว่าย่างอยู่ห่างไกลจากนิพพาน

อย่างไรก็ตาม ตามคำสอนทางพุทธศาสนานั้นถือว่า นิพพานเป็นภาวะที่มีอยู่จริง เป็นภาวะที่ผู้เพียรปฏิบัติจะพึงบรรลุถึงและรู้แจ้งด้วยตนเองเท่านั้น (ปัจจุตต เวทิตัพโพ วิญญูหิ)

เอกสารอ้างอิง

- นพดล ปรารักษ์ทอง. (2554). *จริยธรรมกับชีวิต*. เอกสารประกอบการสอน คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา. ม.ป.ท.
- พระธรรมปิฎก. (2538). *พุทธธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก. (2538). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาฯ ลงกรณราชวิทยาลัย.
- ธรรมปิฎก, พระ. (2538). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาณรงค์ เชิดสูงเนิน, (2522). พระพุทธศาสนากับพัฒนามนุษย์. *เอกสารประการประชุมสัมมนา เรื่อง ปัญหาการเรียนการสอนวิชาปรัชญาในประเทศไทย ชมรมปรัชญาและศาสนา*, วันที่ 9-10 กุมภาพันธ์ 2522 ณ ห้องประชุมนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, หน้า 2.
- พระไตรปิฎกฉบับสังคายนา. (2530). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.
- มนต์ ทองซซ. (2530). *4 ศาสนาสัญญาของโลกปัจจุบัน*. พรหมมณ-อินดู พุทธ คริสต์ และอิสลาม. กรุงเทพฯ: โอ เอส. พริ้นติ้ง.
- ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช. (2520). *พระพุทธศาสนาและโลกในพระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยามรัฐ.
- เสถียรพงษ์ วรรณปก. (2521). *โลกทัศน์พระพุทธศาสนา*. เอกสารประกอบคำบรรยายแก่นักศึกษา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. 2521, หน้า 9-10.
- เสถียรพงษ์ วรรณปก. (2521). *ปัญหาเรื่องอัตตา-อนัตตา และทรรศนะคติเรื่องกรรม*. เอกสารประกอบการบรรยายแก่นักศึกษา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. 2521, หน้า 26.
- เสถียรพงษ์ วรรณปก, (แปล). (2563). *พระพุทธพจน์ในธรรมบท*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ศยาม.

- สุชีพ ปุญญานุภาพ. (2532). *พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน*. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- สนิท ศรีสำแดง. (2534). *ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับปรัชญาและศาสนา*. กรุงเทพฯ: เนลนารากการพิมพ์.
- สิวลี ศิริไล (2532). *จริยศาสตร์สำหรับพยาบาล*. ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม ครั้งที่ 1, ภาควิชามนุษยศาสตร์
คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล.